

KAGANIEC – KAGAŃCOWY – KAGANEK

Rzeczownik *kaganiec* ma we współczesnej polszczyźnie dwa podstawowe znaczenia: 1. ‘druciana lub skórzana plecionka, zakładana zwierzętom (zwłaszcza psom) na pysk, uniemożliwiająca im kąsanie’: *Pies bez kagańca*; *Nałożyć psu kaganiec*; fraz. pot. *Nałożyć komuś, czemuś kaganiec* ‘ograniczyć czyjaś swobodę, zabronić czegoś’. 2. ‘koszyk żelazny lub garnek z palącym się wewnątrz ogniem, służące do oświetlania’: *Kagańce płonęły na dziobie łodzi*; fraz. podn. *Nieść, zapalić kaganiec oświaty* ‘szerzyć, krzewić oświatę’ [WSJP PWN].

Jest charakterystyczne, że taka hierarchia znaczeń występuje co najmniej od XVIII w., co potwierdzają notacje słownikowe:

[1.] Z powodu zawiązania Towarzystwa Opieki nad Zwierzętami tolerują na ulicach psy bez kagańców i bez sznurków nawet. (...) *Przen.* Gdy na wszelkie „śmiałe” myśli nałożono kaganiec cenzury, wtedy epoka nie może mieć wyraźnego stylu. (...) [2.] Dwaj dworzanie wnoszą kagańce oliwne i rozmieszczają je. (...) *Przen.* Lecz zaklinam – niech żywi nie tracą nadziei i przed narodem niosą oświaty kaganiec. (...) [SJPDor].

[1.] narzędzie na kształt koszyka żelaznego, kładące się zuchwałym bestyom na pysk, aby się kajały albo króciły (...) I niedźwiedź musi w taniec, wzięwszy na nos kaganiec (...) Strzedz będę ust moich kagańcem (...) [2.] koszyk podobny żelazny od ognia, na kształt lampy żelaznej (...) Jego urzędem było, chędożyć i narządzać lucerny albo kagańce pospolite na kurytarzach. (...) Ogród kagańcami oświecony (...) [SJPL].

Cytaty potwierdzają także analogie obu parafraz znaczeniowych rzeczownika *kaganiec* w okresie od XVIII do XXI w. Jeśli natomiast chodzi o frazeologizmy, to widać, że metaforyczne „nakładanie kagańca” w zn. 1. było już znane w polszczyźnie XVIII w., natomiast „niesienie kagańca oświaty” to rezultat dopiero stylistyki romantycznej, a ściślej rzecz ujmując – upowszechnienia cytatu z utworu Juliusza Słowackiego.

Jeśli chodzi o wcześniejsze dzieje tego wyrazu, to giną one w mrokach średniowiecza. Forma podstawowa w języku polskim miała postać *kagan* (por. czes., słowac. *kahan*, dłuż. *kagan*) i najprawdopodobniej jej pierwotne znaczenie to ‘rodzaj prymitywnej lampy, naczynie (garnek, żelazny kosz) z knotem palącym się w oleju’, a także ‘świecznik, lichtarz, koszyczek metalowy na świecę’, notowane w tekstach polskich od XV w. Taka semantyka motywuje tezę, że podstawą

etymologiczną jest grec. *tágēnon* / *tēganon* ‘patelnia, tygiel’, które jako tzw. wędrownie zapożyczenie przedostało się do języków słowiańskich, co wydaje się potwierdzać również występowanie formy cerkiewnosłowiańskiej *taganъ* ‘patelnia, tygiel’, a także tatarskiej – *tagan*, która mogła być bezpośrednio zapożyczona przez dialekty ruskie [por. SEJP-Sław, SEJP-Bor, ESJP-Bań].

Z tych danych wynika jednoznacznie, że pierwotne znaczenie rzeczowników *kagan* > *kagani-ec* wiązało się z ogniem, płomieniem i światłem – *kagan* był narzędziem, tj. oprawą, obudową ognia / płomienia, a zarazem chronił przed nim – a dopiero wtórnie (zapewne od XVI w.) stał się określeniem narzędzia chroniącego przed atakiem zwierząt (koni, mułów, psów itp.). Potwierdzenie tego pierwotnego i prymarnego znaczenia znajdujemy w *Biblii królowej Zofii* [XV w.], w tekstach z XVI w. – u Andrzeja Glabera, Marcina Kromera, Piotra Skargi [por. ESJP-Bań] – a także w XVII w.:

W piersiach podartej sukni Niezgody, świeci się niemiły krwawy kagan, a ona weń drżącą ręką bije. (...) Między wojski obiema tłucze się Bellona Bijąc w kagan śmiertelny (...) [SJPL].

Kaganiec to pierwotnie derywat od *kagan*, który jest formą w tekstach rzadko poświadczoną i w okresie średniopolskim (XVI–XVIII w.) wychodzącą z użycia, dzięki czemu to właśnie *kaganiec* staje się określeniem podstawowym, a towarzyszy mu drugi derywat – *kagan-ek*. Trzeba jednak zaznaczyć, że ta forma uzyskuje jedynie znaczenie ‘naczynie z palącym się wewnątrz ogniem, lampa olejowa’. W związku z takim rozwojem semantycznym tego rzeczownika można dziś nieść zarówno *kaganiec*, jak i *kagane* *oświaty*, ale komuś można nakładać jedynie *kaganiec*, zarówno w znaczeniu dosłownym, jak i przenośnym.

Chociaż *kaganiec* i *kagane* są pierwotnie (w określonym wyżej znaczeniu) synonimami, to jednak we współczesnej polszczyźnie, a *de facto* już od XVIII w., występuje między tymi formami pewna różnica aksjologiczna. *Kaganiec* bywa wartościowany negatywnie, podczas gdy *kagane* – wyłącznie pozytywnie. Wiąże się to – oczywiście – z procesami metaforyzacji znaczeń (zob. wyżej fraz. pot. *nałożyć komuś, czemuś kaganiec*) i znajduje odzwierciedlenie m.in. w przenośnym znaczeniu przymiotnika *kagańcowy* (< *kaganiec*) ‘tłumiący swobodę słowa, ograniczający wolności’ – *ustawa kagańcowa, przepis kagańcowy*:

Już w tydzień potem przyjęta przez parlament [niemiecki] nowela, znosząca osławiony przepis kagańcowy, spotkała się ze stanowczym oporem rządu (...) [SJPDor].

Omawiana rodzina wyrazów nie jest rozbudowana, obejmuje zaledwie kilka jednostek. Oprócz już opisanych (*kagan*, *kaganiec*, *kagane*, *kagańcowy*) można wymienić chyba tylko dwie: *kagankowy* – przymiotnik od *kagane*, *kagańczyk*. Pierwszej z nich nie notują słowniki, gdyż używana jest sporadycznie, druga jest poetyckim neologizmem Juliusza Słowackiego. W powszechnej świadomości (nie tylko językowej) funkcjonują zatem przede wszystkim takie jednostki pojęciowe jak: <kaganiec na (pysk) psa>, *książk.* <kaganiec / kagane *oświaty*>, *polit.* <ustawa kagańcowa>.

Bibliografia

- K. Długosz-Kurczabowa, S. Dubisz, *Gramatyka historyczna języka polskiego. Słowotwórstwo*, Warszawa 1999.
- W. Doroszewski, *Monografie słowotwórcze*, 1. *Formacje z podstawowym -k- w części sufiksальной*, „Prace Filologiczne” 1928, XIII, s. 1–261.
- ESJP-Bań – A. Bańkowski, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. I, Warszawa 2000.
- SEJP-Bor – W. Boryś, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 2005.
- SEJP-Sław – F. Sławski, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. II, Kraków 1958–1965.
- SJPDor – W. Doroszewski (red. nacz.), *Słownik języka polskiego*, t. III, Warszawa 1961.
- SJPL – S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. II, Warszawa 1807–1814, wyd. fotooffsetowe Warszawa 1994, t. II.
- WSJP PWN – S. Dubisz (red. nauk.), *Wielki słownik języka polskiego PWN*, t. II, Warszawa 2018.